

nészhez. Ő, aki „az ifjúság szép kertébe vas korláton” nézett át, most, tépelődő, önemésztő éveinek alkonyán még egyszer találkozott a szertelen ifjúsággal. Magyarországon nem nőtt fel a nemzeti irodalom nemzeti olvasóközönsége, de a görög komédiákból író, színészek és közönség összejátszó, együtt kacagó derúje csapta meg, „a görög mindennapi élet sürgelmibe” pillanthatót be. Azért lehetsz nagy — mondják a Lovagokban a nagyember-jelöltnek —, mert „alávaló, vásári és vakmerő vagy.” — „Mint ezek a *mostani* nagyemberek” — biggyeszt egy kis bosszankodó jegyzetet Arany a lap aljára. A képzelet népies naivitása, nyers valóságábrázolás és játékos lebegés, groteszk látás, kifoghatatlan nyelvi gazdagság — valóban „aesthétice” is minden joggal vonzhatta Arisztophanész Aranyt.

Arany azt vallotta, hogy a dráma „... az élet nyelvén, a szenvedélyes, a mozgalmos életén” szól; nem akart a „salonok” kedvéért csonka Shakespeare-t vagy Arisztophanészt adni a nemzetnek. Nem az eredeti szöveget a fordítással összevető filológus, hanem az idegen nagy szellemet magyarul ismerni kívánó közönség igényét tartotta szem előtt: „... az eszmét, az erőt, a nyelv... gördülékenységét apró formai bibeléssel sehol föl nem áldozzák.” Lehet, hogy a Shakespeare-fordítás néhol nehézkesnek tűnik, a magyar Arisztophanész falusiasabb az athéninél, de Arany egyenrangúsága, önállósága a fordított szöveggel szemben utol nem ért csúcst: „... az egész magyar irodalomban alig van fordítás, amelyben a fordító átömlesztett vére így kitöltene, s ilyen erőteljes lüktetés-

ben tartaná a mű érrendszerét”, mint Aranyéban — írja Németh László.

A kritikai kiadás VII. kötetét, a Shakespeare-fordításokat Ruttkay Kálmán, a VIII. és IX. kötetet, az Arisztophanész fordításokat Kövendi Dénes rendezte sajtó alá nagy gondossággal, szakértelemmel, a költő iránti tisztelettel és szeretettel. Rövid, tömör, de teljes, minden részletre kiterjedő összefoglalást adnak a kötetek a Shakespeare-fordító Aranyról, illetve Arany és Arisztophanész, sőt a költő és az antikvitás viszonyáról. A jegyzetapparátusban helyet kapott Ponori Thewrewk glosszáriuma, amely az Arisztophanész-fordításban szereplő különös, sajátos használatú szavakat, kifejezéseket tartalmazza tanúskodva Arany nyelvi gazdagságáról. A szövegváltozatok, amelyek jelölése talán lehetett volna egyszerűbb, könnyedebb, bepillantást engednek a költő mélyen lelkiismeretes, mérlegelő munkamódszerébe. Felderített és jelöl a kiadás néhány fordítói tévedést. A témával foglalkozó irodalom felsorolása nem teljes, a válogatás esetlegesnek tűnik. A Shakespeare-kötet bibliográfiája mellözi a fordításokat tartalmazó gyűjteményes kiadásokat; ez az eljárás indokolatlan, az Arisztophanész-kötetek nem is ezt követik. Van egy téves adat, valószínűleg elírás vagy sajtóhiba: Arisztophanész *Lysistratéja* Devcséri bevezető tanulmányával (*Officina Könyvtár!*) nem 1953-as, hanem 1943-as.

Reméljük, hogy a hosszú szünet után megjelent három kötetet hamarosan követni fogja a kritikai kiadás folytatása.

Horlai Györgyné

KÉT EMLÉKÍRÓ

Pulszky Ferenc: *Életem és korom*. 1—2. köt. Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta: Oltványi Ambrus. Bp. 1958. Szépirodalmi K. 555; 572. (Magyar Századok) — Teleki Sándor emlékezései. Válogatta, sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta: Görög Lívia. Bp. 1958. Szépirodalmi K. 566 l. (Magyar Századok)

Alakjuk szinte kihívja a plutarkhoszi párhuzamos jellemzést. Mindketten a magyar reformkor nagyot akaró éveiben nőttek fel; már diákkorukban tiltott iratokat forgattak, egyikük Lamennais művét, az *Egy hívő szava*it, a másik az északamerikai Függetlenségi Nyilatkozatot; többé vagy kevésbé mindketten belekerültek Petőfi vonzáskörébe, s mindketten parolázhattak Bemmel; egyik is, másik is menekült áruhában, elváltoztatott külsővel; megjáratta velük Nyugat-Európa országait az emigráció; diplomatáskodtak fejedelmek és nemzetközi üldözött forradalmárok körül; egyazon időben (Teleki a kiegyezés után, Pulszky egy évvel koráb-

ban) tértek vissza hazájukba, ahol az egyik nem tudott, a másik nem is akart irányító politikai szerephez jutni, így hát csendesen szemlélődve vagy szorgosan tudóskodva élték végső éveiket, írtak és emlékeztek, két öreg, fogatlan oroszlan.

A kor közös bélyege azonban merőben más egyéniségeken hagyott nyomott. Pulszky a toll, a tudomány és a politikai elméletek embere volt, polgárosult, művelt diplomata és hatásos publicista, megfontolt, józan lélek; Teleki Sándor viszont szeszélyes, „vad gróf”, jókedvű életművész, kellemes ivócimbora, jó pajtás, vakmerő lovas, boldog ötletek játékszere, aki kereste, kihívta

a kalandot, a veszélyt; az milliomos bankár-
lányt vett feleségül, ez meglakta az adósok
börtönét; óvatos külügyi államtitkár volt
az egyik, bátor honvédező a másik.
A liberális eszmékhez való ragaszkodás volt
bennük mindvégig közös.

A két eltérő egyéniség eltérő módon
láttatja velünk a kort, melynek szereplője
volt. Pulszky az írást szolgáltatnak, kötelességnek fogta fel, mint oly sokan mások abban
a korban, mely nemcsak hősokeket és századok
csodájára méltó lángelméket termett, nem-
csak a jellem és a tehetség géniuszeit álli-
totta az elmaradott nemzet gigászi előrelé-
pésének szolgálatába, hanem a szívós szor-
galommal alkotó, művelt emberfőknek —
— Széchenyi ideáljainak — sokaságát is.
Szalay László és Horváth Mihály, Lukács
Móric és Irinyi József neve nem áraszt olyan
ragyogást, mint Kossuthé vagy Vörösmartyé,
de az ő naponta munkálkodó tolluk nélkül
a reformkor nem lehetett volna az, ami volt.
Pulszky e vizsgálódó és termékenyítő, be-
fogadó és feldolgozó szellemek sorában is
kítűnik műveltségének sokrétűségével, egyen-
letes lángú tevékenységének nagy hatóságá-
rával. Attól kezdve, hogy a Lovassy-féle
országgyűlési tanulókörben való szereplése
után, a megtorlás veszélye elől kiszaladt
világot látni Nyugat-Európába, elméje nem
pihent egy perccet sem. Írt útirajzot és pub-
licisztikát (magyarul és németül), történet-
filozófiai cikkeket és kritikát Petőfiről,
később regényt (*A magyar jakobinusok*, 1851)
és politikai jellemrajzokat, tudósa volt az
archeológiának és igazgatta a Nemzeti
Múzeumot, s tette mindezt állandó tevékeny
közszerelés, diplomatáskodás, egy kimerítő
izgalommal járó, hosszú emigrációval súlyos-
bítt politikai pálya ráadásaképp. A nemzet
mindenes volt és nagy időskor tanúja, részese.
Midőn a hetvenes években főművének,
emlékiratainak megírásához fogott, roppant
feladatot vállalt. Reá, aki Kossuth, Teleki
László, Deák politikai partnere volt, s Bem-
mel és Bakunyinnal, Mazzinival és Her-
zennel tárgyalt, levelezett, még ha csupán
legszemélyesebb élményeinek följegyzése lett
volna is szándéka, komoly történelmi munkát
rőtt a sors: élete a XIX. századi Európa
történelmének egy darabja volt. Pulszky
vállalta a hozzá méltó feladatot, s bizo-
nyára büszkén írta kéziratára az igényes
címet, melyet csak kevés memoárfő használhat
nagyképszerűség nélkül. Könnye gondosan
megszerkesztett, módszeres mű; nem
csordulól önvallomás, hanem alapos korrajz,
bizonyító iratokkal fölserelve; klasszikus
memoár, mely beszámol, jellemez, ítél,
mérlegel, tanúskodni, nem pedig szórakoz-
tatni akar. Szerencsére volt annyi epikus
művészi készség Pulszkyban, volt annyi
színező erő, hogy előadása nem válik szá-

razzá, értekezővé, s bár műve második felé-
ben vannak fáradtabb, bőbeszédű fejezetek,
túlnyomó részét a találó korfestések, tanul-
ságos portrévázlatok, szórakoztató történe-
tecskék és forrásértékű adatok sikeres vegyi-
tése jellemzi.

Merőben más írói alkat Teleki Sándor.
Ő az írói szerencsét balszerencséjének, a
hányatott élet és a csaknem két évtizedes
emigráció megpróbáltatásainak köszönhet-
te; a kalandos futású életpálya veszélyes kanya-
raiban találkozott össze azokkal a világhíres-
ségekkel — Liszt Ferencel és Victor Hugóval,
Kossuthal és Herzennel, Mazzinival és
Rózsa Sándorral, forradalmárokkal és feje-
delmekkel, tábornokokkal és cigányprimá-
sokkal — akiről emlékezéseit írta. Számára
az írás maga is egy kicsit kaland, mosolyogva
vállalt kedvtelés; műfaja a csevegő, csapongó
anekdota, a könnyed mesélés, lehetőleg
humorral, csattanóval; emlékezéseit nem is
rendezi egységes műbe, hanem újságok
tárcacikkeiben szórja szét, szerkesztői kérésre,
alkalomszerűen, hanyag mozdulattal; nagy
eseményeket mellőz, tréfás, jellemző kiszólá-
sokat följegyez; az elvek harcánál jobban
érdeklődik egy lovasbravúr; a történetek össze-
függése helyett a szereplők egyéniségét vagy
éppen rigolyáit festi; szépírói hatásra törekszik.
Az élmények bősége csak korrajzi érdekes-
séget biztosítana írásainak, ha nem emelné
őket művészi fokra a megformálás. Teleki
Sándor ösztönös epikai tehetség volt, tárcái-
ban sok a laza pongyolaság (amivel kissé
naívu, főúri dilettáns büszkeséggel még
dicsekedett is), de pompásan tudott adomá-
kat kerekíteni, ügyesen élt a figyelemcsigázás
műfogásaival, kítűnő megfigyelőnek bizo-
nyult, s tudott jellemezni. A különbségekbe
züllő patópálos táblabírótipusról kevés jobb
művészi képmás akad irodalmunkban, mint
Darvay alispán alakja Teleki egyik emléke-
zésében, a híres kolozsvári főzöaszony
konyhájának szingazdag leírása pedig Jókai
tollának is becseületére válnék. S mert meg-
volt Teleki Sándorban a nagy emberek
őszinte csodálatának tulajdonsága, anek-
dotái szinte sohasem sekélyesek: a törté-
nelmi ereklék nemes hangulata sugárzik
rajtuk.

*

A két nevezetes emlékirói mű új kiadá-
sakor Oltványi Ambrusra csupán Pulszky
szövegének figyelmes gondozása hárult;
Görög Líviának szétszórta tárcacikkek össze-
gyűjtését és megrostálását kellett elvégeznie.
Teleki Sándor négy könyvének ismert anyagát
huszonhárom kallódó hírlapi írással egészítette
ki, s általában jó esztétikai érzékkel

válogatott. Úgy látszik azonban, hogy inkább csak Teleki Sándor „házi” lapjait dolgozta fel, a kolozsvári *Magyar Polgárt* és a *Budapesti Hirlapot*; a fővárosi sajtó egyéb orgánumait már nem a kellő figyelemmel (mert más-különbön bibliográfiája föltüntetné, hogy a *Bem József tábornok* című írás nemcsak költetben jelent meg, hanem a *Fővárosi Lapok* 1880. évfolyamában is), s valószínűleg e kutatói felületességnek kell tulajdonítanunk, hogy a *Vasárnapi Ujságból* és a *Fővárosi Lapokból*, melyek Teleki Sándornak több mint egy tucat tárcáját közölték, olyan pompás művek sem kerültek be a gyűjteménybe, mint *A maszcurás-bál* (Bemről) vagy *A padisah kajtánja* (Mészáros Lázárról), holott ezek több joggal követelhetnének helyet a kötetben, mint annak néhány törekenyebb életű, fakó darabja. A *Liszt Ferenc*hez című írásocska például nyilván csak azért válogatódott be, hogy a gyűjtemény valamiképpen utaljon Teleki Sándor és a zeneszerző kapcsolatára; nem lett volna jobb ehelyett — legalább függelékben — közölni azokat a roppant eleven ifjúkori leveleket, melyekben Teleki Sándor a „zongorahős” miatt vívott párbjáról és közös utazásaikról számol be édesanyjának? (*Budapesti Szemle*, 1897. 91. k.) Sajnálhatjuk kimaradását annak a levélbeli tudósításának is, melyet spanyolországi kalandjáról azon frissiben írt (Teleki Sándor gróf levele a „Venus” fregatról a Középtengeren sept. 6án. *Hasznos Mulatságok*, 1842. 85. sz.); ezt már csak azért is közölni kellett volna, hogy összehasonlíva a több évized múltán kelt emlékezéssel, az olvasó véleményt alkothasson Teleki Sándor emlékirói módszeréről, megbízhatóságának fokáról.

Mindkét kiadvány bevezetője megfelel céljának: portrét ad, tájékoztat a legszükségesebbekről; Oltványi Ambrusé alaposabban, Görög Líviáé színesebben. De legyen szabad megjegyezni: rosszul járnak nálunk azok az írók akik memoárokat hagytak hátra, mert mindenki csak azokat az adatokat ismételteti róluk, melyeket önéletrásuk tartalmaz, s nemigen akad vállalkozó hírlapi, levéltári kutatásokra, holott nélkülözhetetlen a több évized múltán kelt emlékezéssel, az olvasó véleményt alkothasson Teleki Sándor emlékirói módszeréről, megbízhatóságának fokáról.

Mind Pulszky, mind Teleki Sándor emlékiratának megértése nagyon sok tárgyi felvilágosítást kíván. Oltványi Ambrus jegyzetapparátusa igen gondos munka, alig egy-két hibát vagy hiányt találni benne. Fiath Ferenc, Mednyánszky Cézár, Palocsay Tivadar, Paziazi Mihály, Puky Miklós és Tüköry Lajos neve mellől elmaradtak az életrajzi adatok; nincs tájékoztatás Confalonierinak, Silvio Pellico rabtársának kilétéről, mert

Oltványi a korábbi kiadások nyomán hibásan, *G* kezdőbetűvel közli nevét, s nyilván a lexikonokban is rossz helyen kereste; Irinyiről tévesen írja, hogy a szabadságharc után „csak írói tevékenységgel foglalkozott”, 1857-ben ugyanis Irinyi egy időre a *Magyar Sajtó* külpolitikai rovatvezetője lett, s ismét politizálhatott. — Több szó fér Görög Lívia jegyzeteihez. Magyarázatainak egy része téves. Csengery Antal nem *centralista*, hanem *centralista* politikus volt, ami nagy különbség; Csernátóni előbb lett a *Marcius Tizenötödike* szerkesztője és csak *azután* Kossuth titkára; Nyáry Pál nem a Fügetlenségi Nyilatkozat *után* csatlakozott a békepárthoz, hanem jóval *előbb*; Kossuth *Pesti Hirlapja* nem lehetett az *első napilap*, mert *nem is volt napilap*; a Habsburg birodalom hírhedt börtöne nem a *Spielberg*ákban, hanem *Spielberg*ben volt, melyet a jegyzetíró alkalmasint a Spitzbergákkal kevert össze; Czetz Jánosról, Bem alvezérééről nem helyes azt mondani, hogy „osztrák tiszt volt”; Camille Desmoulins nem viselt *Lucie* keresztnévet, a feleségét hívták így, azaz hogy helyesen *Lucile*-nek; Elie de Beaumont nem lehetett a Bastille foglya, mivel 1798-ban született, de nem is őrá gondolt Teleki, hanem Leprévot de Beaumont-ra, akit XV. Lajos csukott le 1768-ban (a két személyt Teleki is összecseréli, de tévedését ki kellett volna javítani). Gyakran minden különösebb ok nélkül hiányzik a magyarázat: nem kapunk felvilágosítást egyáltalán nem közismert, de könnyen kideríthető értelmű tájszavak jelentéséről, mint *kisafa* (32. l.), *kaptyús* vagyis mételyes juh (82); idegen szavak, mint *Mässigkeits-Verein* (51), *gens bellicosissima* (345), *lumpen-volk* (370), *gran cima d'Italia* (432), *prato fiorito* (436), *mosso* (465) lefordítatlanul maradtak; a *J'ai mangé la vache enragée* (helyesen: *de la vache*) kifejezést maga Teleki lefordítja ugyan szó szerint („*Ettem a veszelt tehén húsát*”), de ebből még nem derül ki, hogy ez a gallicizmus ezt jelenti: *nyomorogtam* (298); nem tudjuk meg a *dikiszista* szó értelmét; dicasteriumi, kormányzszéki tisztviselő (91); nincs magyarázat ama bizonyos *milanói három napra*, mely tulajdonképpen *öt* nap volt (1848. márc. 18—22-e: Milano *öt* napra kiverte az osztrák megszállókat), s természetesen helyesbítésre szorult volna (114); mélyen hallgat a jegyzet *Csuhassi József* kilétéről, de ez nem is csoda, mert ilyen nevű személy nem létezett: *Csukássiról*, a *Budapesti Hirlap* szerkesztőjéről van szó (453). Görög Lívia bevezető tanulmánya sem mentes a tévedéstől: Teleki Sándor nem hagyhatta el nevéből, demokratikus kedvében, az y-t, mert sosem is írta azzal, Erdélyben nem volt szokás.

Lukácsy Sándor